УДК 811.512.145'373

И.И. Сабитова,
Ф.И. Муктат

ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ СОМАТИЗМНАР
(Добруҗа татарлары әкиятләре мисалында)

В статье анализируются соматические термины, которые являются древнейшим слоем основного лексического фонда татарского языка. Анализ корпуса текстов масалов (сказок) татар Добруджа Румынии показывает консервативность и устойчивость названий частей тела. Выявленные соматизмы имеют параллели в современном татарском литературном языке, что позволяет судить о заимствовании, взаимовлиянии и взаимопроникновении контактирующих языков.

Ключевые слова: народное творчество, сказки, татарский язык, крымско-татарский язык, лексика, соматизм, этимология, диалект, говор.

The article deals with somatic terms, which are the oldest layer of the main vocabulary of the Tatar language. The analysis of the texts of masals (fairy tales) of the Dobruja Tatars (Romania) shows the conservatism and stability of the names of body parts. The revealed somatisms have parallels in the modern Tatar literary language, which makes it possible to talk about the borrowing, mutual influence and interpenetration of contacting languages.

Keywords: folk art, fairy tales, Tatar language, Crimean Tatar language, vocabulary, somatism, etymology, dialect, sub-dialect.

Халык авыз иҗатының иң бай һәм борынгы жанрларының берсе булып әкиятләр санала. Билгеле булганча, әкият – могҗизалы һәм маҗаралы вакыйгаларга, шулай ук көнкүрешкә бәйләнешле хәлләргә корылган фантастик әсәр, реаль һәм фантастик алымнар белән сурәтләнгән кешеләр, хайваннар, мифик образлар аша халыкның үткән тормышын, киләчәккә хыял-омтылышларын чагылдыра торган фольклор әсәре.

Халык әкиятләре лексикасы төрле пландагы сүзләргә бай. Барлык фольклор жанрларындагы кебек, аларда да семантик үзгәрешләргә дучар булган, пассив катламга күчкән, хәзерге татар телендә инде кулланылмый торган лексик берәмлекләр, искергән сүзләр (архаизмнар) саклана. Шуңа да әкият текстлары төрле лексик катламнарны өйрәнүдә әһәмиятле чыганак булып тора.

Әкиятләрдә соматизмнарның күп кулланылуы табигый: кешене, хайваннарны сурәтләгәндә төп вазифаны соматик лексика үти, вакыйгаларны тасвирлаганда да халык тән әгъзалары атамаларын куллана. Мисалга «Каракош» әкиятеннән өзек китерәбез: *Бара-бара карт килеп чыга сахрага. Ашарына бетә моның. Барырлык рәте калмый. Шул вакыт кесәсендәге өч бөртек чәч исенә төшеп, берсен алып җилгә очыра. Җилгә очыргач, моның алдында иксез-чиксез күп*

ризык барлыкка килә [Татар халык әкиятләре: Тылсымлы әкиятләр, 1994, б. 122].

Соматизмнар татар теленең төп лексик фондына керә һәм иң борынгы катламны тәшкил итә. Алар борынгы язма истәлекләрдә чагылыш тапкан. Телдә кулланышта йөргән әлеге сүзләрнең күбесен башка төрки телләрдә генә түгел, монгол, тунгус-маньчжур, фин-угор телләрендә дә очратырга мөмкин. Соматик лексика күләмле булуы белән дә аерылып тора. Татар теленең аңлатмалы һәм диалектологик сүзлекләренә теркәлгән күпсанлы атамалар шул турыда сөйли. «Татар теленең сүзьясалыш сүзлеге: «кеше» тематик төркеменә караган лексика» хезмәтендә соматизмнарның 178 сүзьясалыш оясы күрсәтелә. Аларга 3325 лексик берәмлек тупланган [Сабитова, 2015]. Әгъза атамалары консерватив һәм аеруча тотрыклы булсалар да, кайберләре төрле дәрәҗәдәге фонетик һәм мәгънә үзгәрешләре кичергән. Алар кулланылыш ягыннан да аерылып торалар. Күпчелек атамалар сүзлекләргә бернинди стилистик тамгасыз кертелгән һәм гомумәдәби нейтраль лексикага карый. Бер төркем соматизмнар халык сөйләм телендә генә йөри. Кулланылыштан төшеп калып, бөтенләй югалып барганнары бар.

Соматик лексика – теләсә кайсы тел системасында универсаль лексик төркемнәрнең берсе һәм ул чагыштырма-тарихи, структур-чагыштырма һәм лингвокультурологик аспектларда тикшеренүләрнең иң актуаль объекты булып тора. Татар тел белемендә әгъза атамаларының этимологиясе өйрәнелә [Әхмәтьянов, 2015; Габдрахманова, 1994, б. 61–67], сүзьясалыш потенциалы [Галимова, ... 2019, б. 162–165; Рамазанова, 2016; Сабитова, 2014, б. 1147–1150; 2017, б. 137–138], сөйләмдә башка сүзләр белән ярашу үзенчәлекләре ачыклана [Федотова, 2013, б. 195–197], сүзлекләрдә теркәлү тарихы [Юсупова, 2012, б. 124–137] һәм синонимик берәмлекләр [Сабитова, 2019, б. 14–18] һ.б. карала. Д. Рамазанова «Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика» дигән хезмәтендә татар теле диалектларында таралган кешенең рухи халәтен, холкын белдерә торган сүзләр белән бергә соматизмнарны да, башка телләр белән чагыштырып, синхроник һәм диахроник аспектларда тикшерә [Рамазанова, 2013].

Алда билгеләп үткәнебезчә, әгъза атамалары борынгы катламны тәшкил итә. Шуңа күрә дә соматик терминологияне төрки һәм башка телләр белән чагыштырма планда өйрәнү хәзерге татар тел белеменең мөһим бурычларыннан берсе булып кала. Атамаларның аерым регионнарда яшәүче татарларның авыз иҗатында кулланылыш үзенчәлекләрен, семантик үзгәрешләрне, шулай ук сүзьясалыш процессында катнашуын чагыштырып өйрәнү дә әһәмиятле мәсьәләләрдән санала. Чөнки аерым текстларның лексик корпусларын тикшерү, билгеле бер чорда телнең гомуми торышы турында гына түгел, ә лексикасы формалашудагы төп тенденцияләр, үзара аралашкан телләрнең бер берсеннән сүзләр алуы, телләрнең үзара йогынтысы турында да фикер йөртергә мөмкинлек бирә.

Бу мәкаләбездә Румыния татарлары әкиятләрендәге соматизмнарны хәзерге татар әдәби телендәге тән әгъзаларын атаган сүзләр белән чагыштырып, янәшәлекләр, ягъни параллельләр табу максатын куйдык. Румыния татарлары – Румыниянең рәсми танылган милли азчылык халыкларының берсе. Алар, нигездә, Добруҗа өлкәсендә һәм Констанса (Күстәнҗә) шәһәрендә яши. Румын татарларының күбесе – чыгышлары ягыннан, XVIII гасырда Россия империясе басып алган Кырым ярымутравыннан һәм Төньяк Урта диңгез буеннан күчеп килгән Кырым татарлары. Ул чорда алар татар теленең Казан (урта) диалектына якын булган кыпчак диалектында сөйләшә. Шуңа күрә Добруҗада җыелган әкиятләр җыентыгындагы соматизмнарны хәзерге татар әдәби телендәге параллельләре белән чагыштырып тикшерү татар теле лексик составының формалашу һәм үзгәрү процессын ачык күрергә мөмкинлек бирә.

Фәнни тикшеренү өчен соматик берәмлекләр 1991 елда Бухарестта басылып чыккан «Ayuw kulak batır: Dobruca Tatar Masalları» ‘Аюколак батыр: Добруҗа татарлары әкиятләре’ исемле җыентыгыннан тупланды [Ayuw kulak batır: ..., 1991]. Җыентыкта тылсымлы һәм хайваннар турындагы әкиятләр бирелгән. Барлыгы 49 әкият. Алар Румыниянең Добруҗа өлкәсендә танылган кырымтатар галимнәре доктор Недрет Мәхмүт һәм доктор, профессор Әнвәр Мәхмүт тарафыннан җыелган һәм басмага әзерләнгән. Кырым татарларында әкият төшенчәсе «масал» сүзе белән йөртелә. Бу сүз бүгенге көндә шулай ук азәрбайҗан һәм урум телләрендә кулланыла.

Әкиятләрнең лексикасын чагыштырма планда өйрәнү нәтиҗәсендә түбәндәге соматизмнарда тулы тәңгәллек булуы ачыкланды: *awız* ‘авыз’, *arka* ‘арка’, *ayak* ‘аяк’, *köz* ‘күз’, *tĭl* ‘тел’, *baş* ‘баш’, *tĭş* ‘теш’, *tĭrsek* ‘терсәк’, *tamak* ‘тамак’, *yanak* ‘яңак’, *karın* ‘карын’, *kaş* ‘каш’, *kökrek* ‘күкрәк’, *kabırga* ‘кабырга’, *mıyık* ‘мыек’, *sakal* ‘сакал’, *tĭz* ‘тез’, *ten* ‘тән’, *öt* ‘үт’, *şĭş* ‘шеш’, *ĭrĭn* ‘эрен’, *kan* ‘кан’, *yaş* ‘яшь’.

Кайбер атамаларның дериватлары да очрады: *awĭzlĭk* ‘авызлык’, *arkadaş* ‘аркадаш’ (иптәш, дус), *közleü* ‘күзләү’ (җентекләп карау, күзәтү), *közleü* ‘күзләү (төзәү)’, *tĭllĭ* ‘телле’, *tĭlsĭz* ‘телсез’, *şĭşü* ‘шешү’, *ĭrĭnleü* ‘эренләү’, *tĭzgĭnlĭ* ‘тезгенле’.

«Кеше башының алгы өлеше; бит» мәгънәсендә җыентыкка тупланган әкиятләрдә *bet* (бит), *yüz* ‘йөз’, *şıra*у ‘чырай’ сүзләре кулланылган. Әлеге лексик берәмлекләр татар теленең барлык норматив сүзлекләрендә теркәлгән һәм хәзерге чорда нейтраль, актив кулланыштагы сүзләр булып санала.

Фонетик вариантлар түбәндәге очракларда күзәтелә: *kulak* ‘колак’, *kol* ‘кул’, *koltık* ‘култык’, *kursaк* ‘корсак’, *tobık* ‘тубык’, *can baş* ‘янбаш’, *yürek /cürek* ‘йөрәк’, *morın / murın / burın* ‘борын’, *eñse* ‘иңсә’, *parmak* ‘бармак’, *et* ‘ит’, *şaş* ‘чәч’, *mañkay / mañnay* ‘маңгай’, *bel* ‘бил’, *bogaz* ‘бугаз’, *terĭ* ‘тире’, *kemĭk* ‘кимек’, *meñ* ‘миң’, *ĭş* ‘эч’, *sĭlekiy* ‘селәгәй’ һәм *moyn* ‘муен’.

«Dünya Güzelĭ» (Дөнья Гүзәле) әкиятендә *kekel* ‘кәкәл’ сүзе очрый [Ayuw kulak batır: ..., 1991, б. 144]. Аны бер үк вакытта этнографизм һәм диалектизм дип санарга мөмкин. Бу сүз татар теленең өч томлы аңлатмалы сүзлегендә теркәлмәгән. Ә 2017 елда басылып чыккан «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»нең III томында *какул* соматизмы «кайбер (төрки, монгол, тунгус, кытай һ.б.ш.) халыкларда ир-егетнең баш түбәсендә китәрелмичә калдырылган бер тотам чәче» мәгънәсендә урын алган [Татар теленең аңлатмалы ..., III т., 2017, б. 65]. *Кәкел* атамасының дүрт мәгънәсе китерелгән: 1) Ир-егетләрнең яшьтән үк баш түбәсендә кырылмыйча калдырыла торган чәч тотамы; какул; 2) Атның маңгай чәче; 3) Кошларда: бүрек; 4) Баш киеменә, ат дирбиясенә беркетелә торган чук [Татар теленең аңлатмалы ..., III т., 2017, б. 201]. «Татар теленең зур диалектологик сүзлеге»ндә *қақул* ‘атның маңгаена төшкән ялы’, *какул* ‘бүрек – кошларда’, ‘чук’, *күгел* ‘атның маңгай чәче’ сүзләрен табып була [Татар теленең зур ..., 2009, б. 268, 283, 381]. Диалектолог Д. Рамазанова *кикел* терминының *кекел, кекил, кәкел, кокил, когул* фонетик вариантларының нугай, казакъ, кыргыз, каракалпак һәм үзбәк телләрендә бүгенге көнгә кадәр сакланганлыгын яза [Рамазанова, 2013, б. 26]. Р. Әхмәтьянов та атаманың татар диалектларында, башка төрки телләрдә, Евразиядә күп телләрдә очраганын әйтә һәм аның фарсы теленнән таралган дип исәпләнүен билгеләп үтә. Этимолог фикеренчә, *хохол* сүзе дә шуннан килеп чыккан. Галим *какул* сүзенең асылында «ир кешенең яшьтән үк баш түбәсендә киселмичә-кырылмыйча калдырыла торган толымчык» мәгънәсе ята дип саный [Әхмәтьянов, 2015, б. 348].

«Cantemir Batır» (Җантимер батыр) һәм «Ongan kart» (Уңган карт) әкиятләрендә *el* ‘әл’ соматизмы табыла [Ayuw kulak batır: ..., 1991, б. 199]. Татар теленең этимологик сүзлеге»ндә *әл* вокабуласы *иск.* (искергән сүз) тамгасы белән теркәлгән һәм аның борынгы төрки сүз икәне күрсәтелгән [Әхмәтьянов, 2015, б. 130]. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә әлеге сүз *бор.* – (борынгы сүз) тамгасы белән кертелгән [Татар теленең аңлатмалы ..., I т., 2015, б. 329]. Алдагы елларда нәшер ителгән аңлатмалы сүзлекләрдә *әл* вокабуласы бөтенләй бирелмәгән.

Соматизм борынгы татар язма әдәбияты әсәрләре теленә хас. Мисал өчен XVIII гасыр ахырында билгесез автор тарафыннан язылган «Мансур Хәллаҗ кыйссасы»ннан өзек китерәбез: *Диде Мансур: «Уш Хакка сондым әлем, Иллә белең кем – бәңа юктыр үлем!»* [Татар әдәбияты тарихы..., 2014, б. 100]. Күренекле шагыйребез Г. Тукай шигъриятендә дә *әл* сүзен очратырга мөмкин: *Әл-аяк баглы, мөхаль кортылкаем, мәсхүреңем; Та әбәд дәрдең илә әүвараем, әүвараем.* [Тукай, 2011, б. 82]. Д. Рамазанова *әл* атамасының татар теленең урта диалектында *иләсә* ‘бияләй’ сүзе составында сакланып калуын әйтә [Рамазанова, 2013, б. 107].

Шунысы әһәмиятле: *el* ‘әл’ соматизмы җыентыкка тупланган әкиятләрнең икесендә генә күзәтелә, калган очракларда *kol* ‘кул’ атамасы кулланылган. Безнеңчә, бу Д. Рамазанованың Көнчыгыш әдәбияты-

на хас традицион *әл* сүзенең кулланыштан төшә барып, *кул* сүзенең активлашып, телдә ныклап урнашуы турындагы фикерен тагын бер кат раслый [Рамазанова, 2013, б. 107].

«Ayuw kulak batır» (Аюколак батыр) әкиятендә очраган *kükĭs* ‘күкес’ лексемасы татар әдәби телендә «күкрәк, торс, гәүдә» мәгънәсенә туры килә [Ayuw kulak batır: ..., 1991, б. 73]. Аны шулай ук «Мешек алып» дастанында да табарга мөмкин [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 31]. Атама себер диалектларында очрый: *күкес* ‘күкрәк читлеге’, *күкеш* ‘мактанчык, борын күтәрүчән’ [Татар теленең зур ..., 2009, б. 348]. Бу сүзгә төрки параллельләр «Төрки телләрнең этимологик сүзлеге»ндә, «Төрки телләрнең чагыштырма грамматикасы»нда, «Татар теленең этимологик сүзлеге»ндә китерелә [Севортян, 1980, б. 55; Сравнительно-историческая грамматика ..., 2001, б. 272; Әхмәтьянов, 2015, б. 488]. Галимнәр фикеренчә, соматик терминның беренчел мәгънәсе булып «гәүдәнең өске өлеше буларак күкрәк / арка» санала. Атама * *kōke-* ‘имәргә’ фигыленнән ясалган булырга мөмкин дип фаразлана [Сравнительно-историческая грамматика ..., 2001, б. 272–273].

«Üş tılsım» (Өч тылсым) һәм «Tapkır bala» (Тапкыр бала) әкиятләрендә мәгъәсе белән татар телендәге *тын, сулыш* сүзләренә туры килгән *solık* ‘сулык’, *tınış* ‘тыныш’ соматизмнары очрый [Ayuw kulak batır: ..., 1991, б. 63]. *Тыныш* атамасы «Татарча-русча сүзлек»кә сирәк кулланыла торган сүз буларак теркәлгән [Татарско-русский словарь ..., т. 2, 2007, б. 458]. Татар теленең хвалын һәм әстерхан сөйләшләрендә – *тыныш*, касыйм сөйләшендә *тыныч* сүзләре «тын» мәгънәсендә кулланыла [Татар теленең зур ..., 2009, б. 672].

«Zöre» (Зөһрә) әкиятендә «йодрык» мәгънәсенә ия *cumırdık* (җумырдык) сүзе бар [Ayuw kulak batır: ..., 1991, б. 101]. Атама кайбер фонетик аерымлыклар белән төрки телләрдә киң таралган [Сравнительно-историческая грамматика ..., 2001, б. 272; Әхмәтьянов, 2015, б. 321]. Р. Әхмәтьянов әлеге соматизмны борынгы төрки *jumduruq* сүзе белән бәйли һәм *jum-* ‘йому’ фигыленнән ясалган дип саный [Әхмәтьянов, 2015, б. 321]. Галимнәр шулай ук *-m-* һәм *-d-* параллель формалар күзәтелгән телләрдә **jumur* ‘йомры’ нигезе белән контаминация булганлыгын әйтәләр [Сравнительно-историческая грамматика ..., 2001, б. 253]. «Татар теленең зур диалектологик сүзлеге»нә дә *-м-* формалы *йомрык* ‘йодрык’ сүзе теркәлгән [Татар теленең зур ..., 2009, б. 252].

Добруҗа татар әкиятләрендә «тән, гәүдә» мәгънәсендәге *vücüd* ‘вөҗүд’ сүзе дә кулланыла. Гарәп теленнән алынма атама әлеге мәгънәдә «Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге»нә *иск.* (искергән сүз), «Татарча-русча сүзлек»кә *кит.* (китап теле) тамгасы белән теркәлгән [Татар теленең мәктәпләр өчен ..., 2013, б. 78; Татарско-русский словарь ... Т. 1, 2007, б. 292].

Кайбер әкиятләрдә «күкрәк, корсак, гәүдәнең алгы өлеше» мәгънәсендә *bawır* ‘бавыр’ соматизмы очрый [Ayuw kulak batır: ...,

1991, б. 25, 42, 113, 140]. Татар фольклор текстларында да *бавыр* сүзе шундый ук семантикага ия. Мисалга түбәндәге мәкальләрне китерергә мөмкин: *Елан бавыры белән ил гизәр, койрыгы белән кое казыр; Баланы бавырга кысып күтәрәләр (үстерәләр)* [Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр, 1987, б. 158, 395].

Хәзерге вакытта татар теле сүзлекләрендә сүзнең бу мәгънәсе *иск*. (искергән сүз) тамгасы белән теркәлгән [Севортян, 1980, б. 181].

Әкиятләрдә «кендек» мәгънәсендәге *göbeg* (гөбәг) [Ayuw kulak batır: ..., 1991, б. 17] соматизмын да күрергә мөмкин. «Татарча-русча сүзлек»тә атаманың «сап» семантикасы күрсәтелгән [Татарско-русский словарь ..., т. 2, 2007, б. 664.]. Р. Әхмәтьянов сүзне *иск*. тамгасы белән «кендек» мәгънәсендә терки. Галим *Аккүбәк* исеменең дә ак күбәкле «ак кендекле» дип сыйфатлануын әйтә [Әхмәтьянов, 2015, б. 85]. Сүз, нигездә, угыз телләрендә таралса да, баба төрки нигездән ясалган дип санала [Сравнительно-историческая грамматика ..., 2001, б. 280].

«Кул аркасының кире ягы; уч» мәгънәсендә «Sokır padişa» (Сукыр падиша) әкиятендә кулланылган *awış* (авыш) [Ayuw kulak batır: ..., 1991, б. 43] сүзе, безнеңчә, **адуи-t/č* сүзе белән бәйле. Атама күп кенә телләрдә күзәтелә. Татар телендә – *уч.* Гагауз, азәрбайҗан, караим, тува, якут, башкорт, татар һәм кайбер башка телләрдә соматизм «уч» мәгънәсенә ия [Сравнительно-историческая грамматика ..., 2001, б. 252].

«Cantemir batır» (Җантимер батыр) әкиятендә «җилкә» мәгънәсендә кулланылган *omız* (омыз) [Ayuw kulak batır: ..., 1991, б. 25, 26] атамасы да хәзерге татар телендә күзәтелми. Әмма кайбер телләрдә «җилкә», «арканың өске өлеше», «атның күрәк асты», «җиң төбе», «кайма, әдеп» мәгънәләрендәге лексик параллельләр табыла [Сравнительно-историческая грамматика ..., 2001, б. 240]. Галимнәр бу сүзне угыз-чуваш архаизмы дип табалар һәм төрки телләрдә **omuz* нигезеннән ясалган сүзләрне күрсәтәләр. Татар телендә: *umyldyryk* ‘нагрудник лошади’ [Сравнительно-историческая грамматика ..., 2001, б. 240–241].

«Ayuw kulak batır» (Аю колак батыр) әкиятендә *panca* (панҗа) сүзе бар. Ул аю тырнагын белдерә [Ayuw kulak batır: ..., 1991, б. 68]. «Ay man Küneş» (Ай белән Кояш) әкиятендә *tırnak* ‘тырнак’ сүзе кулланыла [Ayuw kulak batır: ..., 1991, б. 216]. Шул рәвешле, Добруҗа татарлары әкиятләрендә *панҗа – тырнак* синонимиясе күзәтелә. *Панҗа* атамасы – татар теленә ят сүз. *Kalaw* (калав) ‘урт’ [Ayuw kulak batır: ..., 1991, б. 164.] сүзенә дә татар телендә янәшәлекләр табылмады.

Шулай итеп, Добруҗа татарлары әкиятләрендә очрый торган тән әгъзаларын белдергән күпчелек исемнәрнең хәзерге татар әдәби телендә параллельләре бар. Фонетик вариантлар да байтак табылды. Кайберләре искергән, аерым диалектларда гына кулланыла яки бары тик фольклор текстларында гына очрый. Берничә сүзнең генә татар телендә янәшәлекләре булмавы ачыкланды. Бу исә кеше әгъзаларын атый торган лексиканың һәм мәгънә, һәм фонетик төзелеше ягыннан гаять тотрыклылыгын һәм бик борынгылыгын күрсәтә.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: 2 томда. 1 т. (А–Л). Казан: Мәгариф–Вакыт, 2015. 543 б.

Габдрахманова Л.Г. Борынгы төрки соматизмнарның татар телендә саклануы // Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка. Выпуск 2. Казань, Изд-во ИЯЛИ АН РТ, 1994. С. 61–67.

Галимова О.Н., Сабитова И.И. Отсоматические инсектонимы в татарском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2019. № 5. С. 162–165.

Рамазанова Д.Б. Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика. Казан, 2013. 364 б.

Рамазанова Д.Б. Татар тарихи лексикологиясенә материаллар. Казан: Школа, 2016. 412 б.

Сабитова И.И. Татар телендә соматизмнардан ясалган микротопонимнар: уртак төрки катлам // Türk Dünyasında Sosyal ve Ekonomik İşbirliği. Kongre bildirileri. 2 Cild. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı: 2014. S. 1147–1150.

Сабитова И.И. Словообразовательный словарь татарского языка: лексика тематической группы «Человек». Казань: ИЯЛИ АН РТ, 2015. 160 с.

Сабитова И.И. Фитонимы с сомокомпонентами в татарском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 2 (68); в 2-х ч. Ч. 1. С. 137–138.

Сабитова И.И. Соматические синонимы в фольклорных текстах татарского языка (на примере дастанов) // Фәнни Татарстан, 2019. № 2. Б. 14–18.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д» / ред. Н.З. Гаджиева. М.: Наука, 1980. 395 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. М.: Наука, 2001. 822 с.

Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. 2 т. XV–XVIII гасырлар / [фәнни мөх. Х.Й. Миңнегулов]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 471 б.

Татарско-русский словарь: в 2-х т. Т. 1 (А–Л). Казань: Магариф, 2007. 726 с.

Татарско-русский словарь: в 2-х т. Т. 2 (М–Я). Казань: Магариф, 2007. 728 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: I том: А–В. Казан: ТӘҺСИ, 2015. 712 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: III том: К. Казан: ТӘҺСИ, 2017. 744 б.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз. Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 510 б.

Татар халык әкиятләре: Тылсымлы әкиятләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. 415 б.

Татар халык иҗаты. Дастаннар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 383 б.

Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 591 б.

Тукай Г.М. Әсәрләр: 6 томда. 1 т. : шигъри әсәрләр (1904–1908) / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. Р.М. Кадыйров, З.Г. Мөхәммәтшин; кереш сүз авт. Н.Ш. Хисамов, З.З. Рәмиев. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 415 б.

Федотова Л.Н. Осочетаемости соматизмов в татарском языке // Филологические науки. Вопросы теории и пратики. Тамбов: Грамота, 2013. № 5. Ч. 2. С. 195–197.

Юсупова А.Ш. Тематическая группа «Части человеческого тела» и её отражение в двуязычных словарях татарского языка XIX века // Слово в пространстве языка // Материалы II международной заочной научно-практической конференции. Ульяновск, 2012. С. 124–137.

Ayuw kulak batır: Dobruca Tatar Masalları. Bucureşti Krition kitap üyi, 1991. 251 b.

Dobruca kırımtatar ağzı sözlüğü. T. 1. A–D. Köstence, 2011. 550 b.

Dobruca kırımtatar ağzı sözlüğü. T. 2. E–O. Köstence, 2011. 567 b.

Dobruca kırımtatar ağzı sözlüğü. T. 3. Ö–Z. Köstence, 2011. 565 b.

Сабитова Илһамия Исламетдин кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Муктат Флёра Исламетдин кызы,
Казан шәһәре Авиатөзелеш районы Аерым предметлар тирәнтен өйрәнелә торган 62 нче урта гомуми белем мәктәбе туган (татар) тел һәм әдәбият укытучысы